

Wstęp

W listopadzie 1572 r. na firmamencie zaobserwowano nową gwiazdę. Zjawisko, naruszające fundamenty ówczesnej wiedzy, zostało opisane przez uczonych, między innymi słynnego duńskiego astronoma Tychona de Brahe¹. Fascynacji uczonych towarzyszyła żywa reakcja laików, znajdująca wyraz w całej palecie uczuć i postaw. Należały do nich także niepokój i strach. Analizując te fenomeny po upływie kilku stuleci, historycy umieszczali je w kontekście nadciągającego kryzysu, który zyskał w historiografii nazwę „kryzysu siedemnastego wieku”. Złożyły się na niego nie tylko dramatyczne wydarzenia wojenne i związane z nimi niekorzystne przemiany ekonomiczne, w tym ogromna inflacja, ale także zmiany demograficzne i przyrodnicze².

1. Podstawa źródłowa

W dziejach Rzeczypospolitej XVI stulecie uchodzi za wyjątkowo szczęśliwe. Jednak także w tej części Europy pojawienie się nowej gwiazdy poprzedzone było dramatycznymi wypadkami – 7 lipca 1572 r. w Knyszynie zmarł

¹ T. de Brahe, *De nova et nullius aevi memoria prius visa stella*, b.m. 1573; zob. także J.R. Christianson, *Tycho Brahe and the Measure of the Heavens*, London 2020, s. 50–52; P. Paluchowski, *Od astrologii i astromedycyny do popularyzacji nauki. Wiedza o niebie w drukach kalendarzowych Prus Królewskich (XVI–XVIII w.)*, Gdańsk 2024, s. 121, 197, 253.

² G. Parker, *Globalny kryzys. Wojna, zmiany klimatyczne i katastrofa w XVII wieku*, tłum. P. Szadkowski, Oświęcim 2019; B. Roeck, *Die Krise des späten 16. Jahrhunderts Überlegungen zu ihren kulturellen Auswirkungen und zu Formen ihrer Bewältigung*, w: *Konfessioneller Fundamentalismus. Religion als politischer Faktor im europäischen Mächtesystem um 1600*, red. H. Schilling, Berlin 2007, s. 3–22; J. Wijaczka, *Czy europejski kryzys z lat 1569–1574 wpłynął na dzieje państwa polsko-litewskiego?*, „Historyka. Studia Metodologiczne” 53, 2023, s. 461–496.

Zygmunt August. Choć śmierć monarchy nie była zaskoczeniem, gdyż król od dawna chorował i dość długo spekulowano o następstwie tronu, wywołała ona żywe reakcje współczesnych, a także chaos polityczny. Przebieg wydarzeń i towarzyszące im nastroje są dziś relatywnie dobrze znane dzięki licznym świadectwom pochodzącym spod piór uczestników, świadomych doniosłości chwili historycznej i pragnących ją uwiecznić dla potomności. Do najważniejszych przekazów należą zapiski Świętosława Orzelskiego, luteranina, który był aktywnym uczestnikiem zjazdów okresu bezkrólewia³. Mniejszą wagę ma niewielka historia spisana po latach przez Jana Dymitra Solikowskiego, który był także naocznym świadkiem wydarzeń⁴. Wiele innych notatek pamiętnikarskich o mniejszym znaczeniu i słabszych walorach literackich przez lata pozostawało w rękopisach. Jednak stopniowo i one są obecnie wydawane⁵.

Skarbnicą informacji są także relacje dyplomatów. Najobszerniejsza jest kronika sporządzona przez członka francuskiej legacji Jeana Choisinina⁶.

³ Ś. Orzelski, *Interregni Poloniae Libros*, wyd. E. Kuntze, Kraków 1917 (dalej cyt. Orzelski, *Interregni*); pol. tłum.: *Bezkrólewia ksiąg ośmioro czyli Dzieje Polski od zgonu Zygmunta Augusta r. 1572 aż do r. 1576. skreślone przez Świętosława z Borzejowic Orzelskiego*, t. 1, tłum. W. Spasowicz, Petersburg 1856 (wyd. 2: Warszawa 1980, wyd. 3: Opole 2021) (dalej cyt. *Bezkrólewia*). W sprawie niedawnej edycji zob. krytyczne omówienie E. Kalinowski, *Zmarnowana szansa. O nowym-starym wydaniu dzieł Świętosława Orzelskiego*, PH, 94, 2023, s. 453–473.

⁴ J.D. Solikowski, *Commentarius brevis rerum Polonicarum à morte Sigismundi Augusti, Poloniae Regis, nempe anno 1572, ad annum 1590, Dantisci 1647* (dalej cyt. Solikowski, *Commentarius brevis*) [= idem, *Krótki pamiętnik rzeczy polskich od zgonu Zygmunta Augusta, zmarłego w Knyszynie 1572 r. w miesiącu lipcu, do r. 1590*, wyd. W. Syrokomla, Petersburg 1855 (dalej cyt. Solikowski, *Krótki pamiętnik*)].

⁵ Przekaz ważny dla pierwszego roku bezkrólewia: Biblioteka Raczyńskich, Poznań, sygn. 196, wydany ostatnio w: *Kronika za Zygmunta Augusta w Knyszynie zmarłego roku 1572. Zapomniany tekst z dziejów pierwszego bezkrólewia*, wyd. K. Koehler, Kraków 2016 (dalej cyt. *Kronika za Zygmunta Augusta*). Edycja uzupełniona jest wyborem dokumentów i korespondencji znajdujących się w Bibliotece Książąt Czartoryskich (TN, t. 80), niektóre z nich były już wcześniej publikowane. Zob. także *Pamiętnik Teodora Jewłaszewskiego, nowogrodzkiego podsędką: 1546–1604*, tłum. E. Cierniewski, Warszawa 1860. Inne zapiski w: BJ, Przyb. 3/52, k. 1r–4v; BUW, rps 44 i 45.

⁶ *O elekcyi Henryka Walezjusza na króla polskiego. Pamiętniki Jana Szoanę (Jean Choisinin) sekretarza Mąłuka biskupa Walencyi i radzcy tayney rady królewskiej XVI^{go} wieku*, wyd. W. Turski [pseud., właśc. A.K. Czartoryski], Wilno 1818 (dalej cyt. *O elekcyi*) [= *Mémoires de Jean Choisinin, ou discours au vray de tout ce qui s'est fait et passé pour l'entière négociation de l'élection du roy de Pologne*, w: *Nouvelle collection des mémoires pour servir à l'histoire de France depuis le XIIIe siècle jusqu'à la fin du XVIIIe*, t. 11, wyd. J.F. Michaud, J.J.F. Poujoulat, Paris 1838 (dalej cyt. Choisinin, *Mémoires*)]; starsze wydanie: *Collection complète des Mémoires relatifs à l'histoire de France*, wyd. A. Petitot, Paris 1823.

Sprawozdania i bogata korespondencja dyplomatów papieskich, cieszące się od dawna zainteresowaniem badaczy, zostały wydane przez Teodora Wierzbowskiego, a także częściowo w serii *Acta Nuntiaturae Polonae*⁷. W ostatnich latach z dużą starannością ogłoszono drukiem bogatą korespondencję Andrzeja Dudycza, agenta Habsburgów w czasie bezkrólewia⁸. Niektóre wartościowe relacje ciągle pozostają w rękopisach, jak na przykład sprawozdania posłów brunszwickich czy relacje poselstwa gdańskiego⁹.

Wśród edycji korespondencji i dokumentów bezkrólewia trzeba wyróżnić tomy wydane przez markiza de Noailles¹⁰. Istotne miejsce zajmuje także pierwszy tom korespondencji Anny Jagiellonki opublikowany ostatnio przez Agnieszkę Pawłowską-Kubik¹¹. Niektóre z dokumentów zostały ogłoszone drukiem w zbiorach Włodzimierza Stanisława Broel-Platera i Józefa Szujskiego¹². Ważnym uzupełnieniem tych edycji jest zbiór korespondencji polskich protestantów z teologami ze Szwajcarii, wydany przez Theodora Wotschkego¹³. Część tych listów jest obecnie dostępna dzięki nowocześniejszym edycjom korespondencji Teodora Bezy i Heinricha Bullingera¹⁴.

⁷ *Uchańsciana czyli Zbiór dokumentów wyjaśniających życie i działalność Jakóba Uchańskiego arcybiskupa gnieźnieńskiego, legata urodzonego, Królestwa Polskiego Prymasa i Pierwszego Księcia*, +1581, t. 1–5, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1885–1895 (dalej cyt. *Uchańsciana*); *Acta Nuntiaturae Polonae* (dalej cyt. ANP), t. 9: *Vincentius Lauro (1572–1578)*, cz. 1: 25 VII 1572 – 30 IX 1574, wyd. M. Korolko, H.D. Wojtyśka, Romae 1994.

⁸ A. Dudith, *Epistulae*, t. 1–7, wyd. L. Szczucki, T. Szepessy, Budapest 1995–2017 (dalej cyt. Dudith, *Epistulae*).

⁹ NLAW, 1 Alt 23, nr 49, k. 2r–11r, „Protocollum der Polnischen Legation und Reise mense Januario Ao. 1573 angefangen und folgende 5 monate vollentzogen”; APG, 300, 29/24–25.

¹⁰ E.H.V. Noailles, *Henri de Valois et la Pologne en 1572*, t. 3: *Documents et pièces justificatives*, Paris 1867 (dalej cyt. Noailles, *Henri de Valois*, t. 3).

¹¹ *Korespondencja Anny Jagiellonki (1523–1596)*, t. 1: *Królowna (1548–1576)*, wyd. A. Pawłowska-Kubik, współp. A. Just, R.S. Ojrzyński, R. Sochań, Warszawa 2024 (dalej cyt. *Korespondencja Anny Jagiellonki*).

¹² *Zbiór pamiętników do dziejów polskich*, t. 1–3, wyd. W.S. Broel-Plater, Warszawa 1858 (dalej cyt. Broel-Plater, *Zbiór pamiętników*).

¹³ *Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen*, wyd. Th. Wotschke, „Archiv für Reformationsgeschichte”, supplement 8, Leipzig 1908 (dalej cyt. Wotschke, *Briefwechsel*).

¹⁴ *Correspondance de Théodore de Bèze*, t. 1–43, wyd. H. Aubert, H. Meylan, A. Dufour, Genève 1960–2017; H. Bullinger, *Werke*, Abt. 2, *Briefwechsel*, t. 1–21, wyd. U. Gäbler, F. Büsser, Zürich 1973–2024. Nieopublikowane listy są dostępne w bazie projektu Bullinger Digital: <https://www.bullinger-digital.ch/> (odniesienia do tego zbioru sygnalizowano jako Bullinger, podając numer listu w bazie po znaku #).

2. Stan badań

Bogactwo źródeł było odbiciem przekonania o doniosłości momentu dziejowego, co z kolei znalazło wyraz na kartach dzieł historycznych, a także licznych nowoczesnych studiów analitycznych. *Interregnum* dość szybko zyskało bowiem własnych historyków – Marcina i Joachima Bielskich oraz Reinholda Heidensteina¹⁵. W XVII w. wydarzenia tego okresu zostały bardzo obszernie opisane przez Andrzeja Maksymiliana Fredrę¹⁶. Pierwsze ważne naukowe i krytyczne opracowania wyszły spod piór Emmanuela Henriego Victurniena markiza de Noailles, Aleksandra Traczewskiego, Tadeusza Pilińskiego, Wacława Sobieskiego czy Wincentego Zakrzewskiego¹⁷. Współcześni historycy – jak Stefan Gruszecki, Stanisław Płaza, Maria Rhode, Ewa Dubas-Urwanowicz czy Jan Dziegielewski – podjęli próbę drobiazgowej rekonstrukcji wydarzeń, a także wprowadzenia systematyki do chaosu zjazdów organizowanych wówczas w różnych miejscach Rzeczypospolitej¹⁸. Opracowania dotyczące Wielkiego Księstwa Litewskiego i poszczególnych regionów ukazały precyzyjnie przebieg wypadków w świetle znanej korespondencji, opisów zjazdów i powstałej dokumentacji¹⁹. Zwłaszcza prace

¹⁵ J. Bielski, *Kronika polska Marcina Bielskiego*, Kraków 1597 [= idem, *Kronika polska Marcina Bielskiego*, Warszawa 2017]; R. Heidenstein, *Rerum Polonicarum Ab Excessu Sigismundi Augusti Libri XII*, Francofurti Ad Moenum 1672 (dalej cyt. Heidenstein, *Rerum*) [= idem, *Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594: ksiąg XII*, tłum. M. Gliszczyński, red. J. Byliński, W. Kaczorowski, Opole 2015 (dalej cyt. Heidenstein, *Dzieje*)].

¹⁶ *Andreae Maximiliani Fredro Gestorum Populi Poloni sub Henrico Valesio, Polonorum postea vero Galliae Rege*, tłum. J. Macjon, wyd. M. Tracz-Tryniecki, Warszawa 2019.

¹⁷ A.C. Трачевский, *Польское бескорольевье по прекращении династии Ягеллонов*, Москва 1869; T. Piliński, *Bezkrólewie po Zygmuncie Auguście i elekcya króla Henryka*, Kraków 1872; W. Zakrzewski, *Po ucieczce Henryka. Dzieje bezkrólewia 1574–1575*, Kraków 1878; W. Sobieski, *Trybun ludu szlacheckiego. Studium historyczne*, Warszawa 1905; idem, *Polska a hugenoci po Nocy św. Bartłomieja*, Kraków 1910.

¹⁸ S. Płaza, *Próby reform ustrojowych w czasie pierwszego bezkrólewia (1572–1574)*, Kraków 1969; S. Gruszecki, *Walka o władzę w Rzeczypospolitej Polskiej po wygaśnięciu dynastii Jagiellonów (1572–1573)*, Warszawa 1969; E. Dubas-Urwanowicz, *Koronne zjazdy szlacheckie w dwóch pierwszych bezkrólewiach po śmierci Zygmunta Augusta*, Białystok 1998; eadem, *O nowy kształt Rzeczypospolitej. Kryzys polityczny w państwie w latach 1576–1586*, Warszawa 2013; J. Dziegielewski, *Sejmy elekcyjne, elektorzy, elekcje 1573–1674*, Pułtusk 2003.

¹⁹ E. Kalinowski, *Aktywność polityczna szlachty podlaskiej podczas pierwszego bezkrólewia*, KH, 123, 2016, 2, s. 247–278; H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa 2002; M. Rhode, *Ein Königreich ohne König. Der kleinpolnische Adel in sieben Interregna*, Wiesbaden 1997; omówienie tej pracy w: E. Opałiński, *Szlachta małopolska a bezkrólewia*, 105, KH, 3, 1998, 97–104; *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 1: *Okresy bezkrólewia (1572–1576, 1586–1587, 1632, 1648, 1696–1697, 1706–1709, 1733–1735, 1763–1764)*, wyd. H. Lulewicz, Warszawa 2006.

Stanisława Płazy i Ewy Dubas-Urwanowicz, koncentrujące się na procedurach i aspektach prawnoustrojowych bezkrólewia, wpłynęły na obecne postrzeganie tego okresu jako przełomowego dla funkcjonowania struktur państwowych i społecznych. Dystans do takiej interpretacji zachowali natomiast historycy litewscy, jak Jūratė Kiaupienė, podkreślający odrębność dynamiki rozwoju ustroju Wielkiego Księstwa²⁰.

Analizy aktywności dyplomatów Rzymu, Paryża, Wiednia i Pragi, przedstawione w ostatnich latach przez Almut Bues, Macieja Serwańskiego czy Dorotę Gregorowicz, ukazały skomplikowaną grę prowadzoną często poza publicznymi zjazdami szlachty²¹. Analityczne studia, wpisujące się w nurt nowej historii dyplomacji, odsłoniły kulisy aktywności dyplomatów dworów europejskich, zwracając uwagę na złożoność systemu komunikacji, symboliczny język gestów i rytuałów, a także wielowymiarowość uprawianej polityki²². Nie zmieniły jednak syntetycznego obrazu bezkrólewia. Miia Ijäs i Felicia Rošu umieściły polsko-litewską elekcję w kontekście polityki międzynarodowej, podkreślając znaczenie komparatystyki dla analizy przebiegu wydarzeń²³. Jednym z celów nowych studiów porównawczych było podważenie mitu wyjątkowości polsko-litewskich dziejów w nowożytnej Europie.

Obserwacje te potwierdziły liczne prace historyków idei, badaczy myśli politycznej, a także historyków literatury. Anna Grześkowiak-Krwawicz, Dorota Pietrzyk-Reeves czy Krzysztof Koehler ukazali znaczenie ukutych wówczas koncepcji politycznych, które pojawiły się w bujnej publicystyce tego okresu²⁴. Prace tych badaczy ujęły publicystykę *interregnum* na tle europejskiej myśli politycznej.

²⁰ J. Kiaupienė, *Between Rome and Byzantium. The Golden Age of the Grand Duchy of Lithuania's Political Culture. Second Half of the Fifteenth Century to First Half of the Seventeenth Century*, tłum. J. Will, Boston 2019, s. XXI–XXII.

²¹ M. Serwański, *Henryk III Walezy w Polsce. Stosunki polsko-francuskie w latach 1566–1576*, Kraków 1976; A. Bues, *Die habsburgische Kandidatur für den polnischen Thron während des 1. Interregnums in Polen 1572/1573*, Wien 1983; D. Gregorowicz, *Tiara w grze o koronę. Stolica Apostolska wobec wolnych elekcji w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w drugiej połowie XVI wieku*, Kraków 2019.

²² Por. *Early Modern European Diplomacy. A Handbook*, red. D. Goetze, L. Oetzel, Berlin 2024.

²³ M. Ijäs, *Res publica Redefined? The Polish-Lithuanian Transition Period of the 1560s and 1570s in the Context of European State Formation Processes*, Frankfurt am Main 2016; F. Rošu, *Elective Monarchy in Transylvania and Poland-Lithuania, 1569–1587*, Oxford 2017.

²⁴ A. Grześkowiak-Krwawicz, *Dyskurs polityczny Rzeczypospolitej Obojga Narodów: pojęcia i idee*, Toruń 2018; D. Pietrzyk-Reeves, *Ład rzeczypospolitej. Polska myśl polityczna XVI wieku a klasyczna tradycja republikańska*, Kraków 2012; *Rok 1573: dokonania przodków sprzed 440 lat*, red. J. Dziegielewski, K. Koehler, D. Muszytowska, Warszawa 2014;

Wnikliwe analizy przyniosły także biografie kluczowych aktorów czasu bezkrólewia: członków rodu Zborowskich, arcybiskupa gnieźnieńskiego Jakuba Uchańskiego, biskupa krakowskiego Franciszka Krasieńskiego, biskupa włocławskiego Stanisława Karnkowskiego, Mikołaja Radziwiłła „Rudego”, Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, Olbrachta Łaskiego, Piotra Kostki czy Konstantego Wasyla Ostrońskiego²⁵. Naświetliły one wydarzenia *interregnum* z perspektywy lokalnych ośrodków władzy oraz pojedynczych graczy politycznych.

Szczególne miejsce wśród studiów na temat bezkrólewia lat 1572–1573 zajmują prace poświęcone konfederacji warszawskiej, artykułom henrykowskim i *pacta conventa*. Konfederację ukazywano jako kamień milowy na szlaku walki o wolność religijną, a także ważny krok ku porozumieniu wyznań chrześcijańskich. Taką interpretację dokumentu ukształtowały liczne prace Josepha Leclera, Janusza Tazbira, Mirosława Korolki i wielu innych badaczy²⁶. Analizy historyków prawa rzuciły natomiast nowe światło na kształt ustroju i systemu rządów, wykuty w czasie elekcji²⁷.

K. Koehler, *Rzeczpospolita, obywatelskość, wolność. Szkice o polskim piśarstwie politycznym XVI wieku*, Warszawa 2016.

²⁵ T. Wierzbowski, *Jakób Uchański, arcybiskup gnieźnieński (1502–1581)*. Monografia historyczna, Warszawa 1895 [= *Uchańsciana*, t. 5]; S. Bodniak, Z. Skorupska, *Jan Kostka, kasztelan gdański, prezes Komisji Morskiej i rzecznik unii Prus z Koroną*, Wrocław 1979; R. Zieliński, R. Żelewski, *Olbracht Łaski: od Kieźmarku do Londynu*, Warszawa 1982; A. Kraushar, *Olbracht Łaski wojewoda sieradzki. Wizerunek historyczny na tle dziejów Polski XVI wieku*, t. 1–2, Warszawa 1882; T. Glemma, *Piotr Kostka: lata młodości i działalność polityczna 1532–1595*, Toruń 1959; E. Dubas-Urwanowicz, *Mężowie stanu, awanturnicy czy zdrajcy? Dzieje rodu Zborowskich w XVI wieku*, Warszawa 2018; T. Gostyński, *Franciszek Krasieński: polityk złotego wieku*, Varsoviae 1938; M. Ferenc, *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584): działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008; T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) – wojewoda wileński*, Warszawa 2000; idem, *Konstanty Wasyl Ostroński (1526–1608) – przywódca społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej*, Toruń 2023; В. Ульяновський, *Князь Василь-Костянтин Острозький. Історичний портрет у галереї предків та нащадків*, Київ 2012; D. Kuźmina, *Książę Kościoła i mąż stanu, prymas Stanisław Karnkowski*, Warszawa 2024.

²⁶ J. Lecler, *Historia tolerancji w wieku reformacji*, t. 1, tłum. L. Kühn, H. Kühn, Warszawa 1964 (oryg. franc. 1955), s. 395–404; *Konfederacja warszawska 1573 roku – wielka karta polskiej tolerancji*, wyd. M. Korolko, J. Tazbir, Warszawa 1980; M. Korolko, *Klejnot swobodnego sumienia. Polemika wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573–1658*, Warszawa 1974, s. 13 (konfederacja jako „szczytowe osiągnięcie polskiej tolerancji na przestrzeni czterystu lat”); S. Salmonowicz, *Konfederacja warszawska 1573*, Warszawa 1985; *Rok 1573: dokonania przodków*; J. Chojńska-Mika, *Konfederacja warszawska: trudne dzieje obywatelskiego kompromisu*, Warszawa 2024.

²⁷ W. Sobociński, *Pakta konwentu. Studium z historii prawa polskiego*, Warszawa 1939; D. Makilla, *Artykuły henrykowskie (1573–1576): geneza, obowiązywanie, stosowanie. Studium*

3. Cel książki i metoda

Odejście władcy, wielomiesięczne narady, elekcja i następnie ucieczka nowego monarchy – ta sekwencja wydarzeń wielokrotnie prowokowała pytania o mechanizmy polityki w momencie destabilizacji systemu władzy. Jak z chaosu zdołał wyłonić się nowy porządek? Jaką rolę w świeckim dyskursie politycznym odgrywała religia? Dlaczego w elekcji zwyciężył kandydat, który pojawił się wśród pretendentów jako ostatni? Jakimi środkami ów kandydat, obwiniany o udział w rzezi hugenotów we Francji, zdołał zdobyć przychylność protestantów? Co sprawiło, że nad wolą zwycięstwa zatriumfowała potrzeba zawarcia kompromisu? Pytania te powracały na kartach licznych monografii, lecz obraz, jaki się z nich wyłania, nie jest jednolity ani spójny.

Mimo tej różnorodności ocen i stanowisk w historiografii można wskazać tendencję do ukazywania elekcji jako triumfu szlachty, odniesionego w starciu z senatorami i katolickim duchowieństwem. Ocena ta miała swoje korzenie i antecedencje. Taki sąd można odnaleźć już w dziele francuskiego prawnika Jeana Bodina *Les Six Livres de la République*, wydanym w ogniu francuskich wojen religijnych, a dedykowanym bliskiemu doradcy francuskiego króla, Guyowi du Faur de Pibrac. Bodin, uchodzący za teoretyka władzy absolutnej, był przekonany, że tym utworem wprowadził do refleksji nad polityką nową kategorię – suwerenność jako synonim władzy nieograniczonej „ani co do zakresu, ani co do pewnego czasu”²⁸. Dzieło ukazało się w 1576 r. po francusku, spotykając się z bardzo życzliwym przyjęciem. Do śmierci autora w 1596 r. opublikowano jedenaście wydań francuskich (niektóre w kilku nakładach), pięć łacińskich i kilka przekładów na współczesne języki²⁹. Źródłem tej popularności było między innymi nowatorskie spojrzenie na teorię polityki. Bodin nie tylko otwarcie krytykował arystotelesowską tradycję, lecz także sięgał w argumentacji zarówno do przykładów prawnych czy historycznych, jak i do współczesnej polityki, w którą sam był zaangażowany. Z ramienia dworu paryskiego uczestniczył bowiem w zabiegach o koronę dla Henryka Walezego. Do jego obowiązków należało między innymi przygotowanie łacińskich lub francuskich przekładów broszur zamówionych przez dwór w celu oczyszczenia księcia z zarzutów o udział w nocy św. Bartłomieja. Uczestniczył także w negocjacjach toczonych

historyczno-prawne, Warszawa 2012; por. także T. Kucharski, *Sejmy elekcyjne w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1632–1733*, Warszawa 2021.

²⁸ J. Bodin, *Sześć ksiąg o Rzeczypospolitej*, Warszawa 1958, s. 91.

²⁹ Zob. S. Mortimer, *Reformation, Resistance, and Reason of State (1517–1625)*, Oxford 2021, s. 178–183; H.A. Lloyd, *Jean Bodin. “This Pre-Eminent Man of France”. An Intellectual Biography*, Oxford 2017, s. 115–159.

w Paryżu po elekcji, a następnie znalazł się w gronie dworzan towarzyszących Henrykowi w wyprawie do Polski³⁰. Nic zatem dziwnego, że przykłady dziejów i specyfiki polskiego ustroju – otrzymane „od pana [Jana] Herburta, jednego z trzynastu ambasadorów Polski” przybyłych w 1573 r. do Paryża – były przez Bodina często przywoływane w fundamentalnej pracy³¹.

Już współcześni dostrzegli w dziele Bodina manifest polityków (*les politiques*), proponujących zakończenie chaosu wojen religijnych dzięki wzmocnieniu władzy centralnej³². Ta interpretacja przebiegu konfliktów wyznaniowych XVI–XVII w. została podjęta przez historyków i myślicieli następnych stuleci i przekuta w wizję, którą William Cavanaugh nazwał „mitem przemocy religijnej”³³. Zgodnie z tą teorią tylko silne nowożytne państwo było w stanie przywrócić porządek, pokój i dyscyplinę w Europie targanej konfliktami religijnymi. Centralnym motorem tego procesu była sekularyzacja, przejawiająca się między innymi tym, że miejsce skłóconych teologów zajęli pragmatyczni politycy, a absolutystyczne państwo przejęło kontrolę nad Kościołami.

Interpretacja ta odcisnęła silne piętno na historiografii i pośrednio ukształtowała także spojrzenie na polsko-litewską elekcję 1573 r. W świetle wywodów Bodina pozycja króla w Rzeczypospolitej nie była suwerenna. Przede wszystkim monarcha był wybierany, a przy elekcji musiał zgodzić się na szereg warunków, których niespełnienie groziło utratą tronu. Ponadto aktywność polityczną, wyrażającą się w stanowieniu nowych praw, nakładaniu podatków czy decydowanie o wojnie i pokoju, mógł sprawować tylko dzięki zgodzie stanów. Wedle Bodina zatem w Polsce, podobnie jak w Danii i Szwecji, to „szlachta pretenduje do suwerenności”³⁴.

³⁰ H.A. Lloyd, *Jean Bodin*, s. 109–111.

³¹ Cyt.: J. Bodin, *Sześć ksiąg*, s. 596.

³² J.H.M. Salmon, *The French Religious Wars in English Political Thought*, Oxford 1959; R. Schnur, *Die französischen Juristen im konfessionellen Bürgerkrieg des 16. Jahrhunderts*, Berlin 1962, s. 9–11; R. Koselleck, *Kritik und Krise. Eine Studie zur Pathogenese der bürgerlichen Welt*, Frankfurt am Main 1973, s. 11–18; pol. tłum.: idem, *Krytyka i kryzys. Studium patogenezy świata mieszczańskiego*, tłum. J. Duraj, M. Moskalewicz, Warszawa 2015, s. 55–68; E.M. Beame, *The Politiques and the Historians*, „Journal of the History of Ideas” 54, 1993, s. 355–379.

³³ W.T. Cavanaugh, *The Myth of Religious Violence. Secular Ideology and the Roots of Modern Conflict*, New York 2009 (jeżeli nie zaznaczono inaczej, przekłady w tłumaczeniu autora); B.S. Gregory, *The Unintended Reformation. How a Religious Revolution Secularized Society*, Cambridge (MA) 2012, s. 129–179; zob. pol. tłum.: idem, *Niezamierzona reformacja. Od rewolucji religijnej do świeckiego społeczeństwa*, tłum. A. Dzierzgowska, Warszawa 2021, s. 198–223; por. Ch. Mühling, *Die europäische Debatte über den Religionskrieg (1679–1714). Konfessionelle Memoria und internationale Politik im Zeitalter Ludwigs XIV.*, Göttingen 2018.

³⁴ Cyt.: J. Bodin, *Sześć ksiąg*, s. 190. Por. analizę przedstawienia Rzeczypospolitej w dziele Bodina w: M. Roşu, *Elective Monarchy*, s. 180–193.

Wśród badaczy głoszących triumf szlachty w czasie elekcji ważne miejsce zajmują historycy szkoły krakowskiej i szkoły warszawskiej. Michał Bobrzyński w swoich głośnych *Dziejach Polski* wydanych u schyłku XIX w. twierdził, że zwycięstwo szlachty podczas owej elekcji zmieniło ustrój Rzeczypospolitej z monarchicznego na republikański³⁵. Wedle tej wykładni triumf szlachty oznaczał osłabienie pozycji króla, a więc również Rzeczypospolitej jako nowożytnego państwa. Przyczyną tego osłabienia była sama instytucja elekcji, a także warunki objęcia tronu podyktowane nowemu władcy: artykuły henrykowskie, *pacta conventa* oraz konfederacja warszawska. To elekcja sprawiła, że „władza królewska przestaje być samoistną, król sprawuje ją z ramienia narodu, mimo nazwy król jest tylko pierwszym urzędnikiem”³⁶. Echa tych sądów można dosłyszeć u współczesnych badaczy dziejów elekcji. I tak Stefan Gruszecki przyjęcie artykułów henrykowskich na polu elekcyjnym w 1573 r. skomentował słowami: „król stawał się urzędnikiem, którego szlachta w każdej chwili mogła usunąć z tronu. W rzeczy samej panował, a nie rządził”³⁷. Leszek Kieniewicz, przytaczając to zdanie, dodał: „panowała szlachta, a król miał służyć do rządzenia”³⁸. Także Edward Opaliński uznał, że „podwójne bezkrólewie z lat 1572–1576 [...] przyniosło takie wzmocnienie pozycji politycznej sejmu, że możemy mówić o sejmie i szlachcie jako suwerenach”. Badacz dodał jednak, że „suwerenność w Rzeczypospolitej Obojga Narodów była podzielona między króla, sejm i ogół szlacheckich obywateli”³⁹.

Szkoła krakowska operowała teleologiczną wizją dziejów. Wedle niej to właśnie słabość władzy monarszej, która – między innymi w wyniku wolnej elekcji oraz rozwoju tolerancji religijnej – nie przybrała nigdy formy absolutnej, była przyczyną upadku Rzeczypospolitej w epoce rozbiorów. Z tą interpretacją szkoły krakowskiej zdecydowanie polemizowały następne generacje badaczy, co współgrało także ze zmianą postrzegania mechanizmów rozwoju nowożytnego państwa⁴⁰. Przede wszystkim w historiografii odrzucono przekonanie o uniwersalnym wzorcu ewolucji systemów rządów, w który miałyby być wpisana faza rządów absolutnych lub

³⁵ M. Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, oprac. M.H. Serejski, A.F. Grabski, Warszawa 1974, s. 115.

³⁶ Ibidem.

³⁷ S. Gruszecki, *Walka*, s. 265.

³⁸ L. Kieniewicz, *Senat za Stefana Batorego*, Warszawa 2000, s. 37.

³⁹ E. Opaliński, *Sejm srebrnego wieku 1587–1652. Między głosowaniem większościowym a liberum veto*, Warszawa 2001, s. 56.

⁴⁰ J.P. Higgins, *The Spirit of Laws in the Polish-Lithuanian Commonwealth, 1573–1791: Continuity, Change, and Conservative Jurisprudence*, mps dysertacji, Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2023, s. 11–52.

absolutystycznych. Co więcej, długa debata nad samą kategorią absolutyzmu doprowadziła historyków do wniosku, że był on „mitem”⁴¹. I choć w ten mīt wierzyło wielu władców czy obywateli w epoce nowożytnej i znajdował on odzwierciedlenie w nowożytnej literaturze politycznej, to znacznie rzadziej i w bardzo ograniczonym wymiarze był realizowany w praktyce. Co prawda, przybliżając fenomen nowożytnej państwowości, historycy nadal sięgają po słownictwo związane z procesami modernizacji opisanymi w XIX w. przez klasyków myśli socjologicznej, jak Max Weber, mówiąc o centralizacji władzy, terytorializacji państwa czy biurokratyzacji procesów decyzyjnych. Jednak bardzo często podkreślają także różnorodność form sprawowania władzy i kształtów ustrojowych w epoce nowożytnej⁴². Nie było jednej drogi wiodącej od późnośredniowiecznych złożonych struktur rządzenia do nowoczesnego państwa dysponującego monopolem władzy.

Zmiana spojrzenia na fenomen państwowości wiązała się także z nową oceną triumfu polsko-litewskiej szlachty w czasie bezkrólewia. Jej rzekome zwycięstwo w czasie elekcji ukazywano pozytywnie jako kontynuację zabiegów o modernizację Rzeczypospolitej. Jak pisał Stanisław Płaza, to „szlachta podjęła wtedy [w czasie elekcji – M.P.] jeszcze jedną wielką batalię o reformę ustroju państwa”⁴³. W oczach historyków drugiej połowy XX w. triumfująca szlachta wykazała się odpowiedzialnością za państwo, polityczną dojrzałością i patriotyzmem. Edward Opaliński podkreślił, że postawy te były solidnie osadzone w świecie wartości społeczności szlacheckiej, choć nie zawsze praktykowane⁴⁴. Jednak wedle Ewy Dubas-Urwanowicz akurat elekcja 1573 r. była „świadectwem zdania przez nią [grupę polityczną tworzoną przez rycerstwo – M.P.] trudnego egzaminu dojrzałości politycznej”⁴⁵.

⁴¹ *Der Absolutismus – ein Mythos? Strukturwandel monarchischer Herrschaft in West- und Mitteleuropa (ca. 1550–1700)*, red. R.G. Asch, Köln 1996; P. Baumgart, *Absolutismus ein Mythos? Aufgeklärter Absolutismus ein Widerspruch? Reflexionen zu einem Kontroversen Thema Gegenwärtiger Frühneuzeitforschung*, „Zeitschrift für historische Forschung” 27, 2000, s. 573–589; E. Hinrichs, *Fürsten und Mächte. Zum Problem des europäischen Absolutismus*, Göttingen 2000, s. 19–36.

⁴² A. Mączak, *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej*, Warszawa 1986; W. Reinhard, *Geschichte der Staatsgewalt. Eine vergleichende Verfassungsgeschichte Europas von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München 1999; U. Augustyniak, *Wazowie i „królowie rodacy”. Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku*, Warszawa 1999; M. Gal, *Der Staat in historischer Sicht. Zum Problem der Staatlichkeit in der frühen Neuzeit*, „Der Staat” 54, 2015, s. 241–266.

⁴³ S. Płaza, *Próby reform*, s. 5.

⁴⁴ E. Opaliński, *Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie*, Warszawa 1995, s. 53–87.

⁴⁵ E. Dubas-Urwanowicz, *Koronne zjazdy*, s. 157.

Prócz tych cnót politycznych historycy chwalili szlachtę za tolerancję, którą – niekiedy – wiązali nawet z oziębłością religijną⁴⁶. Wedle badaczy ze szkoły krakowskiej tolerancja była jedną z przyczyn osłabienia państwa, co współcześni historycy widzieli odmiennie. Wedle nich ów wizerunek tolerancji szlacheckiej wpisywał się w niezwykle pociągający obraz „państwa bez stosów”, oddający wieloreligijny i wielokonfesyjny charakter Rzeczypospolitej. Prócz siły kultury politycznej szlachty jako źródło tego zjawiska wskazano rozległe terytorium państwa, graniczącego z terenami prawosławnymi i muzułmańskimi, średniowieczne dziedzictwo wieloetniczności i wielokulturowości czy słabość administracyjną monarchii. W obrazie tolerancyjnego państwa szczególnie miejsce zajmowała elekcja 1573 r., podczas której ułożono, a następnie przyjęto konfederację warszawską. Była ona „pomnikiem tolerancji”, spajającej wieloreligijną Rzeczpospolitą.

Jak ostatnio wskazał Wojciech Kriegseisen, badacze formułowali te sądy bez niezbędnej troski o precyzję terminologii, nakazującej rozgraniczyć tolerancję, równouprawnienie i irenizm⁴⁷. Tolerancja religijna oznaczała w epoce nowożytnej (niechętną) zgodę na znoszenie innych wyznań i religii, udzielaną przez stronę silniejszą, liczniejszą lub po prostu będącą przy władzy⁴⁸. Owa zgoda mogła obejmować różne koncesje zarówno w obrębie życia politycznego czy publicznego, jak i jedynie prywatnego. Stanowiła więc „wyznaczenie przez panującą religię przestrzeni dla wybranych wyznań – zinstytucjonalizowanych Kościołów czy po prostu organizujących się wyznawców”⁴⁹. Nie była jednak ani akceptacją, oznaczającą ostateczne czy bezwarunkowe przyzwolenie na pluralizm w sprawach wiary, ani pełnym równouprawnieniem innowierców w każdym aspekcie życia społecznego. Z tego względu współczesna badaczka Alexandra Walsham zauważyła, że w epoce nowożytnej tolerancja „była formą nietolerancji”, *alter ego* prześladowań⁵⁰. Michael G. Müller dodał natomiast, że „od lat

⁴⁶ S. Gruszecki, *Walka*, s. 225–228.

⁴⁷ W. Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo-kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka – Niderlandy Północne – Rzeczpospolita polsko-litewska)*, Warszawa 2010, s. 27.

⁴⁸ Systematyka argumentów i stanowisk w: R. Forst, *Toleranz im Konflikt. Geschichte, Gehalt und Gegenwart eines umstrittenen Begriffs*, Frankfurt am Main 2003.

⁴⁹ M. Ptaszyński, *Nietolerancyjna konfederacja warszawska. O znaczeniu swobód wyznaniowych w 1573 roku*, KH, 131, 2024, 2, s. 215–242, cyt.: 216.

⁵⁰ A. Walsham, *Charitable Hatred. Tolerance and Intolerance in England, 1500–1700*, Manchester 2006, s. 5 („toleration is itself a form of intolerance”, „charitable hatred”); eadem, *Cultures of Coexistence in Early Modern England. History, Literature and Religious Toleration*, „The Seventeenth Century” 28, 2013, s. 115–137, tu: 115.

czterdziestych XVI w. Europa Zachodnia nie dysponowała semantyką myślenia i mówienia o współistnieniu konfesyjnym⁵¹. Wielowyznaniowość była możliwa tylko dzięki przemilczeniu różnic wiary lub rozdzieleniu państwa i Kościoła. Ta „praktyczna tolerancja”, czyli praktyka koegzystencji wyznaniowej i religijnej, kultywowana dzięki sztuce przemilczania i przeoczenia, była zjawiskiem dość powszechnym w Europie XVI w., rozwijającym się bez teoretycznych podstaw⁵².

Zapewne ze względu na nieprecyzyjne użycie terminu „tolerancja” konfederację warszawską dość często wiązano, a czasem nawet mylono ze zgodą sandomierską⁵³. Sugerowano w ten sposób, że to porozumienie zawarte przez protestantów w Sandomierzu w 1570 r. otworzyło drogę do wprowadzenia w Rzeczypospolitej trzy lata później tolerancji religijnej⁵⁴. Tym samym zacierano granicę między tolerancją a irenizmem, który dążył do pokojowego rozwiązania sporów teologicznych i ponownego zjednoczenia wyznań chrześcijańskich.

Ta pomyłka interpretacyjna miała dalekosiężne konsekwencje. Zgodnie z tą wykładnią ukazywano bowiem konfederację jako osiągnięcie protestantów, odnoszących kolejny sukces w walce o tolerancję w Rzeczypospolitej. Jak jednak krytycznie zauważyła Urszula Augustyniak, „twórcom punktu o pokoju wyznaniowym w konfederacji warszawskiej [...] chodziło jednak

⁵¹ M.G. Müller, *Wege zur religiösen Toleranz oder Formenwandel des Konfessionellen im frühneuzeitlichen Europa*, w: *Staropolski parlamentaryzm i stosunki wyznaniowe. Studia ofiarowane Wojciechowi Kriegseisenowi*, red. D. Dukwicz, M. Ptaszyński, Warszawa 2025, s. 49–61, cyt.: 52 („So verfügte das 16. Jahrhundert, jedenfalls nach den 1540er Jahren und im westlicheren Europa, über keine Semantik des Nachdenkens und Redens über konfessionelle Koexistenz”).

⁵² B.J. Kaplan, *Divided by Faith. Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, Cambridge (MA) 2007; *Early Modern Toleration. New Approaches*, red. B.J. Kaplan, J. Geraerts, London 2024.

⁵³ *Polen in der europäischen Geschichte. Ein Handbuch in vier Bänden*, red. M.G. Müller, t. 2: *Frühe Neuzeit, 16. bis 18. Jahrhundert*, red. H.-J. Bömelburg, Stuttgart 2017, s. 124.

⁵⁴ F. Roşu, *Elective Monarchy*, s. 43 („Plans for ensuring equality between Protestants and Catholics had already been made in 1570 by the signatories of the Sandomierz agreement, which attempted to unite the Calvinists, Lutherans, and Bohemian Brethren, but the 1573 resolution was the first constitutional step in that direction”); D.M. Bryćko, *The Irenic Calvinism of Daniel Kalaj (d. 1681). A Study in the History and Theology of the Polish-Lithuanian Reformation*, Göttingen 2012, s. 56 („It has been argued that the Consensus laid the foundation for another important irenic document, published a year after the St. Bartholomew’s Day Massacre (1572), which demonstrated how differently Poles approaches matter of religious pluralism. The Warsaw Confederation (1573), as it came to be called, was issued during the royal interim and became the first act of religious tolerance in Early Modern Europe”).

nie o tolerancję, lecz o równouprawnienie wyznaniowe w życiu publicznym oraz wolność sumienia”⁵⁵. Janusz Maciuszko uznał nawet, że konfederacja warszawska oznaczała kapitulację protestantów, którzy zaniechali „dążeń do utworzenia państwowego Kościoła protestanckiego”⁵⁶. Ta różnica zdań w sprawie intencji autorów konfederacji odsłania, jak niewiele wiadomo o powstaniu dokumentu w 1573 r.

Zadaniem niniejszej rozprawy jest zaproponowanie nowego spojrzenia na *interregnum*, rolę szlachty oraz kwestię tolerancji. Ukazując możliwie pełny obraz wydarzeń, zwrócono uwagę na trzy elementy: aktywność najpotężniejszych senatorów, znaczenie republikańskiej retoryki oraz rolę konfrontacji wyznaniowej. Wskazanie na senatorów jako głównych rozgrywających elekcji nie jest zaskakujące, gdyż w drugiej połowie XVI w. spór między nimi a szlachtą ciągle przybierał na intensywności. Konfrontacja przebiegała na kilku płaszczyznach. Była rywalizacją między dwiema izbami parlamentu o wpływ na sposób sprawowania władzy. Jednocześnie jednak była także wewnątrzstanowym sporem grup społecznych różniących się kulturą, majątkiem i stylem życia. Stawką tego starcia był rozpad stanu szlacheckiego i wykształcenie arystokracji, do czego nie doszło, gdyż – jak przekonuje Leszek Kieniewicz – senatorowie nie zdołali wypracować wspólnego stanowiska i ostatecznie zdecydowali się na współpracę ze szlachtą⁵⁷. Poniższe analizy ukazują jednak, że w 1573 r. to elita senatorska decydowała o przebiegu bezkrólewia, niekiedy posługując się szlachtą, a czasem ją demonstracyjnie lekceważąc.

Jednym ze skuteczniejszych sposobów oddziaływania na szerokie masy narodu politycznego było przywołanie wspólnych wartości. To „republikański etos – zauważyła ostatnio Jolanta Choińska-Mika – spajał ponad podziałami i wyznaczał ramy aktywności politycznej członków wspólnoty”⁵⁸. Natomiast w świetle poniższych rozważań przywołanie republikańskiej retoryki było jedną z metod uprawiania polityki, niezależną od jej celów czy formy. Ów republikanizm nie powstawał bowiem jako efekt teoretycznego namysłu nad państwem i ustrojem, lecz jako środek perswazji, którym posługiwano się, ilekroć chciano narzucić konkretne rozwiązania polityczne. Dumni możnowładcy i sprawni demagodzy odmalowywali przekonujący obraz zgodnej republikańskiej wspólnoty, szukając wsparcia dla partykularnej polityki. Nawet jeżeli wypada się zgodzić, że skuteczność

⁵⁵ U. Augustyniak, *Historia Polski, 1572–1795*, Warszawa 2008, s. 173.

⁵⁶ J.T. Maciuszko, *Konfederacja Warszawska 1573 roku. Geneza, pierwsze lata obowiązywania*, Warszawa 1984, s. 207.

⁵⁷ L. Kieniewicz, *Senat*, s. 285–287.

⁵⁸ J. Choińska-Mika, *Konfederacja warszawska*, s. 37.

tego argumentu dowodziła jego ogromnej wagi, to w tej rozprawie akcent położono na jego praktyczne wykorzystanie.

W poniższych rozważaniach uznano, że sensu republikańskich apeli formułowanych w czasie *interregnum* nie można zrozumieć poza kontekstem historycznym. Co więcej, to kontekst historyczny determinował ich znaczenie i funkcję. Postulaty takiego traktowania źródeł do historii idei i historii intelektualnej zostały przedstawione ponad pół wieku temu przez Quentina Skinnera i wpłynęły na zbliżenie historii filozofii i historii literatury z historią społeczną czy polityczną⁵⁹. Podążając za impulsami szkoły z Cambridge, historia idei stała się historią integralną, a nie dziejami „umysłu w naczyniu”⁶⁰. Polemizując ze szkołą z Cambridge, analogiczne pytania postawił w ostatnich latach Martin Mulsow, odnosząc je do dziejów wiedzy, filozofii i teologii⁶¹. W centrum zainteresowania postawił „społeczne i intelektualne praktyki” tworzące wiedzę, zanurzoną w społecznym kontekście, a obejmującą nie tylko semantykę, rozumianą jako relację słów do rzeczy, lecz także style życia, *habitus* i uczucia uczonych. Analogiczne pytania można odnieść do druków publicystycznych bezkrólewia lat 1572–1573, które nie tylko powstały w określonym kontekście, lecz także służyły konkretnym celom. Dobór argumentów z asortymentu „politycznego dyskursu” był więc przede wszystkim instrumentalny.

Analiza aktywności senatorskich liderów, a także republikańskiej retoryki rzuca nowe światło na znaczenie czynnika wyznaniowego podczas elekcji. Nie ulega wątpliwości, że podziały wyznaniowe u zarania elekcji były niezwykle silne. Choć nie zdołano ich przezwyciężyć, to jednak ostatecznie nie stanęły one na przeszkodzie wspólnej elekcji. Jednym z wyników tej walki o neutralizację znaczenia podziałów konfesyjnych była konfederacja warszawska, która nie gwarantowała tolerancji religijnej, lecz miała jedynie zabezpieczyć *status quo*. Kształt jej zapisów był wynikiem długich negocjacji i kompromisów, które następnie – na każdym kroku złożonej procedury wyłaniania nowego monarchy – poddawano reinterpretacjom. Paradoksalnie to właśnie owa sporna konfederacja umożliwiła zawarcie kompromisu prowadzącego do wyboru króla. Można więc bronić tezy, że to nie republikański etos stał za zgodną elekcją, lecz raczej podziały wyznaniowe, które nie tylko wymuszały kształt kompromisu, lecz także torowały do niego drogę.

⁵⁹ Zob. Quentin Skinner: *metoda historyczna i wolność republikańska*, red. J. Grygieńć, Toruń 2016.

⁶⁰ Zob. E.J. Palti, *Intellectual History and the Problem of Conceptual Change: Skinner, Pocock, Koselleck, Blumenberg, Foucault and Rosanvallon*, Cambridge 2024, s. 9–38.

⁶¹ M. Mulsow, *Prekäres Wissen. Eine andere Ideengeschichte der Frühen Neuzeit*, Berlin 2012.

Uzupełnieniem monografii jest edycja łacińskiej wersji publicystycznego utworu Jana Dymitra Solikowskiego, jednego z najaktywniejszych twórców tego okresu. Rozważania poprzedzające edycję tego utworu z 1572 r. stanowią zatem propozycję metody interpretacji tekstów publicystycznych czy propagandowych epoki nowożytnej, których znaczenie jest determinowane przez kontekst. Dlatego przykład utworu publikowanego w aneksie, a opowiadającego się za elekcją Habsburga na polski tron, musi prowadzić do pytania o aktywność rakuskich agentów, a także o szanse Habsburgów na zdobycie tronu polsko-litewskiego. Co oczywiście łączy się z pytaniem o przyczyny sukcesu francuskich zabiegów, odniesionego mimo wielu niesprzyjających okoliczności.

Utwór publikowany w aneksie zajmuje wyjątkowe miejsce w twórczości Jana Dymitra Solikowskiego. Autor ten przez większą część bezkrólewia związany był bowiem z agentami dworu francuskiego. W przedstawionej analizie, stawiając pytanie o czas i miejsce powstania utworu, umieszczono go w kontekście wydarzeń rozgrywających się w Knyszynie w lipcu i sierpniu 1572 r., wiążąc z aktywnością habsburskich agentów oraz Anny Jagiellonki, a także wskazując na niektóre wypowiedzi posłów i senatorów, zawierające podobne sformułowania.

Łacińskojęzyczna wersja utworu Solikowskiego nie była dotąd publikowana. Natomiast w formie staropolskiej poniższy traktat (a właściwie jego krótsza wersja) został wydany przez Jana Czubka w jego słynnej edycji zbierającej pisma polityczne z okresu bezkrólewia⁶². Polska rozprawa jednak znacznie różni się od łacińskiej wersji traktatu, przechowywanej obecnie w Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie.

* * *

Jednym z najmilszych obowiązków autora jest złożenie podziękowań tym wszystkim, których wsparcie umożliwiło powstanie tej książki. W trakcie kwerend i badań mogłem zawsze liczyć na życzliwość przyjaciół i kolegów oraz nieocenioną pomoc wielu instytucji. Szczególne wyrazy wdzięczności kieruję do pierwszych czytelników tej pracy, prof. Urszuli Augustyniak i prof. Wojciecha Kriegseisena. Słowa wdzięczności należą się uważnym i życzliwym recenzentom – prof. Agnieszce Januszek-Sieradzkiej oraz prof. Igorowi Kąkolewskiemu – za ich cenne i krytyczne uwagi, a także innym czytelnikom, dzięki którym rozprawa uzyskała ostateczny kształt. Nieocenioną pomoc przy edycji łacińskiego utworu niósł Tomasz

⁶² *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, wyd. J. Czubek, Kraków 1906 (dalej cyt. Czubek, *Pisma*).

Płóciennik. Badania będące podstawą tej monografii były finansowane ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer 2020/39/G/HS3/01805. Uczestnikom projektu chciałbym serdecznie podziękować za żywe dyskusje interesujących mnie zagadnień.